

Új kapcsolatok – régi problémák?

RUDOLF CHMEL
NEW RELATIONSHIPS – OLD PROBLEMS?

82.091:821.511.141:821.162.4
821.511.141.091
821.162.4.091

Literature science, comparative research, Slovak and Hungarian literature, literature value.

Kezdjük parafrázissal! A szlovák–magyar irodalmi kapcsolatok tanulmányozásának szükségességéről sokféleképpen beszélhetünk. Mindenekelőtt általánosságban, objektíven, módszertanilag. De beszélhetünk személyes jelleggel, hitünk szerint is, ám ez a kutatómunka során csak ritkán fordul elő. Valahogy így beszélt a nálunk is ismert lengyel irodalmár, Kazimierz Wyka – természetesen nem a szlovák–magyar irodalmi kapcsolatok, hanem az irodalomtörténet tanulmányozásának szükségességéről. De folytassuk még egy ideig szerénytelenül az ő intenciói szerint! Ha már a szlovák–magyar irodalmi kapcsolatok kutatásának szükségességéről, a szlovák hungarológjáról van szó, szeretném az egész problémakört, e szaktudomány tárgyát, a tudományok rendszerében elfoglalt szerepét és jelenkori kultúránkban betöltött funkcióját kívülállóként, bizonyos csodálattal, de főleg szkepszissel szemlélni. Csodálatomat és szkepszisemet az elvégzett munka, annak értelme és hatása, hatékonysága, társadalmi kihatása és jelentősége váltja ki.

Nem a már elvégzett és még elvégzendő munkák fölött akarok érezlegni, jóllehet ez alól sem tudjuk magunkat teljesen kivonni. Épp ellenkezőleg. Eleget dolgozunk? És főleg hogyan? A száraz bibliográfiai adatok bizonyára megörvendeztetnének bennünket, de mi van a számok mögött?

Az e téren végzett kutatást és munkát ma már semmi nem gátolja. Ellenkezőleg. Szlovák–magyar irodalmi kapcsolatokkal foglalkozó irodalomtudóst találni ma a legegyszerűbb feladat. Új kutatókra lelteni azonban szinte lehetetlenség. Minden deklarált tudományos és kultúrpolitikai igény ellenére sem vagyunk képesek feltölteni e kutatási területet (a magyarországi szlovakisztikában ugyanez a helyzet!) új szakemberekkel. Az e területen dolgozók köre túlságosan zárt, izolált; zárt maga a diszciplína is. Ha valaki megvizsgálná, hogy a szlovák és magyar irodalom összevetése az akadémiai magyar irodalomtörténetben, illetve a magyar és a szlovák irodalom összevetése az akadémiai szlovák irodalomtörténetben mennyire „hatékony”, a két irodalom közelsége ellenére sem állapíthatna meg sokat. (Ez bizonyára összefügg az általános izoláltsággal, a nemzeti irodalomtörténet-írás megalapozásában megnyilvánuló kizárólagosságra törekvéssel, de ugyanakkor a kölcsönös komparatiztikai kutatások tudományos igényességének és fejlettségének fonákságaival is.) Ha

tehát maga a tudományág nem lép túl önmagán, mégpedig magas szinten, továbbra is olyasvalami lesz, aminek megszületését mindenki áhítattal várja, de ami senkinek sem hiányzik. A saját korlátok leküzdése azonban, ha az csupán ünnepi konferenciákon és szimpóziumokon történik, nem helyettesíti a tényleges kutatást.

Valami azonban mégiscsak történik, nálunk is, Magyarországon is. Kívülről szemlélve azonban ez ördögi körnek tűnik. Folynak bizonyos kutatások, főleg a 19. századot, illetve részben a 20. századot, a második világháború utáni időszakot illetően (elsősorban Magyarországon), s vannak – bár nem mindig megfelelő elemzésekkel előkészített – kísérletek e kutatások tágabb irodalmi összefüggésekbe helyezésére is. A 20. század legújabb, 1945 utáni szakasza történelmileg még lezáratlan kor, ez azonban nem gátol bennünket abban, hogy már most megkíséreljük részleges rendszerezését. De hogyan lépünk tovább azoknak a korszakoknak, stílusoknak, műfajoknak és alkotóknak a tanulmányozásában, amelyekről, akikről feltételezzük, vagy részben már tudjuk is, hogy konkrét kapcsolatuk volt az irodalmunkkal, s e kapcsolatoknak szerepük volt irodalmunk fejlődésében?

Az egy – nota bene: aszimmetrikus – államban való közös élet, mint amilyen a szlovákok számára a 19. század elejétől a magyarokkal való együttélés volt, olyan mélyen meggyökereztetett bizonyos dolgokat, hogy azok – akár akarjuk, akár nem – módosulva még ma is előbukkannak. Sem nálunk, sem Magyarországon nincs az irodalmi komparatiztikának olyan területe, ahol az elvégzett munkát – legyen szó átfogó történeti áttekintésről, monográfiáról, antológiáról vagy tanulmányról, utószóról, recenzióról – ne megkülönböztetett figyelemmel kísérnék, és ne tulajdonítanának neki elsődlegesen eszmei-politikai jelentőséget, mint éppen ebben a diszciplínában. Nem jogos-e hát ide vonatkozó csodálatunk és kételyünk, s csoda lenne-e, ha nyugalmasabb és kifizetődőbb területekre vándorolnánk? (Ezzel egyáltalán nem azt akarom mondani, hogy e terület kutatója hős vagy mártír.)

Az eddig elmondottak inkább csak olyan érzelmek, felhevülések, amelyekeken már többé-kevésbé túl tudjuk tenni magunkat; ezeknek a fájó emlékeknek ma már úgy mond saját életük van, többnyire a kutatásainktól s még inkább jó szándékainktól független saját életük (a tudományos kutatás légkörét azonban így is mérgezhetik). Kezdjük tehát inkább a módszertani problémákkal, bár azokról is inkább csak külső szemlélőként szólok!

Nem akarok itt az érintkezések és kapcsolatok egyes formáiról és azok kutatásáról beszélni, csupán a szlovák–magyar irodalmi kapcsolatok néhány gyakorlati és módszertani szempontjait szeretném felvetni. A gyakorlatiakat azért, mert ezek közvetve vagy közvetlenül a módszertaniakat is meghatározzák. A két világháború közötti ígéretes kezdetek után e tudományág 1945 után Szlovákiában nem a legkedvezőbb társadalmi-politikai körülmények között rajtolt, s amikor már úgy-ahogy rajt-hoz álltunk volna, kiderült, hogy a csapatnak nincs egyetlen tagja sem. A szlovák hungarológia 1945 után, ha nem számítom ide néhány külső munkatárs elismerést érdemlő, ám többnyire szórványos, alkalmi tevékenységét, azt kell mondanom, hogy a nullapontról indult. Az egyetemi hungarológia kevésnek bizonyult, az akadémiai pedig sokáig – éppen ezért – nem fejlődött. A közöttük levő kapcsolat mindmáig elenyésző. (E tekintetben, úgy vélem, bizonyos „tipológiai hasonlóság” mutatható ki a szlovák hungarológia és a magyar szlovakisztika között.) Naivság lenne ezt az elsősorban szervezeti, kultúrpolitikai, de a tudományág egészének minőségével is ösz-

szefüggő kérdést e helyen megvitatni; a további kutatások érdekében azonban nem nézhetjük közömbösen a kialakult helyzetet.

De maradjunk csak a kutatás módszertanánál, hiszen nem az érzelmekről van szó! Mit kell vizsgálnunk a szlovák–magyar irodalmi kapcsolatok területén? És főként hogyan? A bibliográfiai feldolgozástól az aprólékos szövegelemzésekig, ezek szélesebb, többszörös összefüggésekbe ágyazásáig sok a feladat. E feladatokról, kutatási területekről már vannak hozzátéveleg elképzeléseink. Szerintem nagyon figyelemre méltó Karol Rosenbaumnak az a megállapítása, hogy a szlovák–magyar irodalmi kapcsolatok kérdéskörét nem lehet elválasztani a szlovák–cseh kapcsolatok kutatásától, jóllehet két különböző, sajátos genezisű és funkciójú kapcsolatról van szó. Ez az összekapcsolás – elsősorban a szlovák irodalom és irodalomtudomány szemszögéből – az elkövetkező időszakban talán gyümölcsözőbb lesz, mint az irodalmakat csak lazán összekapcsoló irodalmi szintézisek. Hangsúlyozom, főleg a szlovák irodalom és irodalomtudomány számára lesz gyümölcsözőbb, mivel a cseh–magyar és a magyar–cseh kapcsolatok a harmadik partnert – a szlovák irodalmat – már nem olyan hangsúlyosan említik és igénylik. A „háromdimenziós” szlovák–cseh–magyar kapcsolatok összevető feldolgozása (főleg az államfordulatig, s részben a harmincas évek végéig tartó szakaszt illetően) azonban még csak a hipotézisek (bár fontos hipotézisek) stádiumában van, miközben magától értetődően e kapcsolatok konkrétsága, történelmi megismételhetetlensége e kapcsolatoknak az irodalom fejlődésében betöltött funkciójából, minőségéből és valós értékeiből adódóan változik.

S valahol itt jutunk el ismét a szlovák–magyar irodalmi kapcsolatok értékrendszeréhez, az összehasonlító irodalomtudomány azon axiológiai problémáihoz, amelyekre Rákos Péter nagyon ösztönzőleg már régebben ráirányította a figyelmünket. A kutató számára ugyanis nem teljesen mindegy a kapcsolatok minősége, jelszerűsége, hierarchiája. Valóban más az, ha ezekben a kapcsolatokban Hviezdoslavról, Baňellről, Škultétyről, Krčméryről, Rázusról, Lukáčról, Beniokról vagy Smrekről van szó, s megint más, ha Ľudovít Haanról, Szeberényi Lajosról, Jakub Grajchmanról, Daniel Bachát-Dumnýról, Belo Klein-Tesnoscalskýról, Gáspár Imréről, Adolf Pechányról vagy éppen Gömöri Jenőről. Egészen más az, ha – a közvetlen kapcsolatoktól és tipológiai egyezésektől eltekintve – a magyar irodalmat Hviezdoslav, Baňell, Roy, Krčméry olvasta nagy érdeklődéssel eredetiben, vagy a szlovák irodalmat az említett magyar szerzők, akiknek jelentősége az adott korszak fő fejlődési áramlata szempontjából szinte mellékes, ők maguk pedig vagy egészen ismeretlenek, vagy kevésbé jelentősök voltak. Ezzel nem mondok ellent Rákos Péternek, aki szerint a jelentéktelen dolgok közt is lehetségesek igazán jelentős összefüggések éppúgy, mint ahogyan a jelentős dolgok között is vannak jelentéktelen összefüggések. De ezeket így is kell minősíteni. Az irodalomtudósnak úgy kell ebből az örögi körből kijutnia, hogy a jelentős alkotók ne mosódjanak össze a kevésbé jelentősökkel, hogy ne legyenek egyformák, vagyis hogy nem csupán a kapcsolatokat vizsgálják önmagukban, hanem a kapcsolatok minőségét, funkcióját, okait és következményeit is.

Az államfordulat előtti Magyarországon nagyjából mindkét oldalon azonos társadalmi feltételek alakították a kölcsönös kapcsolatokat, csak hogy, amint az már ilyenkor lenni szokott, ezek a kapcsolatok is aszimmetrikusak, nem megfelelőek voltak. A szlovákok ismerték a magyar irodalmat, a magyarok azonban csak részben a

szlovákokat, s még kevésbé ismerték el annak létezését. Ez történelmi tény, melyet ma csupán magyarázni tudunk, megváltoztatni nem. Az államfordulat, de főleg a Tanácsköztársaság bukása után a magyar emigránsok részéről ez az elismerés szélesebb körűvé és progresszívebbé vált, ám az utódállamok értelmiségi rétegei és írói bizalmatlanok voltak a magyar irodalommal szemben, s elutasítottak mindenféle irodalmi közeledést. Azok a magyar írók viszont, akik kénytelenek voltak Magyarországhatárain túl élni, az államfordulat előtti ez irányú közömbösségüket nem csupán kényszerhelyzetükből következően változtatták aktív kapcsolatra, hanem egyre inkább az addig tarthatatlan állapot objektív okainak felismerése alapján; az általuk felkínált jobbot azonban még azok az írók sem fogadták el nyomban, akik később a szlovák–magyar kapcsolatok terén hatalmas és pozitív munkát végeztek. Mi több, a helyzetet Szlovákiában az a régebbi vád is nehezítette, amelyet az államfordulat előtt az ismert cseh szlovakofil, Karel Kálal 1922-ben úgy fogalmazott meg, hogy „a szlovák értelmiség képviselői kivétel nélkül mind magyar műveltségűek”. Ez a kitétel olyan általánosan elfogadott dolgot jelzett, amely már régen a levegőben lógott, s melyet csak a kor legkiválóbb szellemei – leginkább Krčméry, majd Lukáč és Smrek – tudták magukban hatálytalanítani, s a szlovák–magyar irodalmi kapcsolatokat a korabeli fájó politikai emlékektől és hordalékoktól megtisztítani. Ebben az ellentmondásos folyamatban a 19. század végétől sajátos szerepet játszottak a szlovák környezetben dolgozó cseh politikusok, kulturális dolgozók, újságírók és kritikusok. Bár nem mindig Kálal szellemében léptek fel, de a szlovák–magyar kapcsolatokhoz és a magyar irodalomhoz való viszonyuk a legjobb esetben is csak tartózkodó volt. Ezt leginkább a századelőn a *Průdy* című folyóirat körül kialakult nemzedék tagjain s részben a Moderna (modern iskola – a ford. megj.) néven ismert nemzedéken figyelhetjük meg. František Votruba és Bohdan Pavlů, akik az államfordulat előtt a szlovák modern iskola nemzedékének, illetve a szlovák realizmus második hullámának voltak reprezentáns kritikusai, a magyar irodalommal szemben bizonyos értelemben merev álláspontra helyezkedtek (részben azért, mert ők nem magyar iskolába jártak, de nem ez volt a fő ok), s álláspontjukat értékszemléletükben is érvényesítették. Ez a tendencia még az államfordulat után is termékeny talajra talált, s a hivatalos csehszlovakista politika is táplálta. Jól látható, hogy a „háromdimenziós” összehasonlítás a szlovák–magyar irodalmi kapcsolatok termékeny problémafelvetéséhez még ebben a nem szándékosan kiválasztott kérdésben is új megoldási lehetőségeket kínál.

A kutatásnak számtalan lehetősége van, de a kiindulópontok eléggé heterogéneek. Egykor például úgy tűnt, hogy a kettős irodalmiság, az irodalmi struktúrák kölcsönhatásának, interferenciájának elemzése a maguk összetettségében és ellentmondásosságában gyümölcsöző lesz, ahogyan azt a 19. századi, illetve az államfordulat előtti szlovák és magyar irodalom dokumentálta. Ha valami hiányzik az egyik irodalomból, átléphetünk annak az irodalomnak a normái közé, amellyel emez kettős irodalmiságban, kölcsönhatásban áll. A kettős irodalmiság medre (amelyet az államfordulatig a történelmi Magyarországon egy hazában élő magyarok és szlovákok közötti bilingvizmus jellemezett és sajátos társadalmi feltételek determináltak) azonban az utóbbi évtizedekben egyre szűkebbnek bizonyult (szűkebbnek, mint a szlovák–cseh kettős irodalmiságé). A szlovák–magyar kettős irodalmiságot nálunk ma a magyar nemzeti irodalom alkotásainak fordításai helyettesítik. Ebben az ösz-

szefüggésben úgy látom, hogy nálunk a magyar irodalom bizonyos vonzerejét (s itt nem csupán a klasszikusokra – Jókaira, Petőfire, Mikszáthra, Kaffka Margitra, Ady-ra, Móriczra, Karinthyra stb. –, hanem a kortárs irodalomra – Déryre, Örkényre, Darvasra, Szabó Magdára, Ottlikra, Sántára, Fejesre, Kertész Ákosra stb. – is gondolok) az is meghatározza, hogy ez az irodalom ma olyasvalamit közvetít, amivel az olvasó a mai szlovák irodalomban nem találkozik (s ez a „nem találkozik” távolról sem a témákra vagy a műfajokra vonatkozik). Az irodalmi hagyományok egymást felerősítő hatásának, az új környezetben történő adaptációjának, a különböző csatornákon megvalósuló összekapcsolódásának vagyunk ma tanúi, melyek meghatározzák a más nyelvű irodalmakat a hazai kontextusban. Ezen irodalmak elsajátítási folyamatát komparatistikánk vizsgálja. Jelenkori irodalmunk színvonalát és lehetőségeit ugyanis nem mérhetjük a végtelenségig csak magával az irodalommal; ehhez a hazai irodalmi mikrovilág megalkuvás nélküli meghaladása szükséges; a bezártság törvényszerűen az igények leszállítását és a színvonal csökkenését eredményezi (ilyen tekintetben még az irodalomkritikánk is sok mindennel adós).

Ebben az értelemben az összevető szempontokat a korunk irodalmait új módszerekkel megközelítő irodalomtudomány sem nélkülözheti. Nem meddő tipologizálásra vagy távoli analógiák halmozására van persze szükség. Az újfajta tipológiai kutatás szükségességét s az e téren tapasztalható bizonytalanságok kérdését éppen korunk irodalmainak vizsgálata veti fel; ezek fejlődésében egyes külső ideológiai instrukcióknak többnyire azonos vagy analóg tartalmuk és eszmei kihatásuk van a poétikai elemekre; ugyanígy beszélhetünk az ún. hivatalosan szabályozott kapcsolatokról, amelyek az egész társadalmi-politikai-gazdasági integráció részét képezik. Ezek az instrukciók a művészet és irodalom szempontjából csak az első pillanatban tűnnek másodlagosaknak: valójában az irodalom organizmusának alaprétegeiig hatolnak, és hatással vannak az irodalmi kapcsolatokra is. Ezért a komparatistika nem tehet úgy, mintha semmi köze nem lenne az egészhez. A társadalmi integráció az irodalmak között olyan kontextust teremt, amelyet összehasonlító kutatásaink során mindenképpen figyelembe kell vennünk.

Az irodalmak „társadalmi létének azonosságát” (Plehanov kifejezése) az azonosság és különbözőség dialektikus egységében kell vizsgálnunk. Eddigi kutatásaink során többnyire az azonosság mozzanataira figyeltünk, azokra a jelenségekre, amelyek megkönnyítik az irodalmak közötti közeledést, s elhanyagoltuk a különbözőségeket, pedig a kettő kölcsönösen feltételezi egymást. A befogadás feltétele pedig éppen a különbözőség, hiszen – az integráció alapján – így jön létre a kapcsolatok új minősége. Az ilyen – komplementárisnak is nevezhető – kapcsolat már nem szoros értelemben vett irodalmi kölcsönhatás, hanem az irodalmak közötti bizonyos, az összehasonlítás több formáját is magában hordozó együttműködés, amely nem igényel transzparens kifejtést. Ahogyan B. Reizov mondja: „a nemzeti irodalmak azért élhetnek közös életet, mert nem hasonlítanak egymásra”, az egyes irodalmak sajátossága „ösztönzi a többi érdeklődését emezek irányában, és fejleszti az irodalmi kapcsolatok rendszerét”.

Mi legyen hát szkepszisünkkel, a komparatistikát, különösen a szlovák–magyar komparatistikát illető kétségeinkkel? (Nyilvánvaló, hogy itt nem a tudományágat vagy annak tárgyát érintő, hanem a célhoz vezető utakkal kapcsolatos kétségeinkről van szó.)

Az elmúlt időszak szlovák–magyar irodalmi kapcsolatainak sajátos jellegét nem lehet nem látni, ilyen jellegű kutatásaink tárgya azonban ennek ellenére is egyre inkább az irodalom lesz, s egyre kevésbé az irodalom környezete („környezet” alatt azt a sajátosságot értem, amely inkább ködösítő és ingerlő, mintsem megvilágosító hatású). A probléma „elvonatkoztatása” ebben az esetben a hatások, források és származási láncolatok mechanikus leírásából táplálkozó társadalmi és szakmai előítéletek felszámolását jelenti; szakítanunk kell az üres analógiákkal és a túlságosan általános, nem konkrét tipológiákkal. A kultúra és az irodalom világa visszavonhatatlanul integrálódik, s ez az integrálódás felveti az összehasonlítás és a szintézis igényét. Az esetleges aránytalanságok azonban megakadályozhatják a cél elérését. Még egyszer Kazimierz Wykával szólva: az irodalomtudománynak és ennek részeként a komparatistikának is „tudnia kell önállóan gazdálkodnia. Mint a művészettel foglalkozó más tudományágak, az irodalomtörténet is belsőleg integrált, sokoldalú és szinkretikus tudományág.” Helye van benne a szlovák–magyar irodalmi kapcsolatok igényes kutatásának, e kapcsolatok magasabb egységekbe történő integrálásának is. Még sok hétköznapi munka vár ránk, ezért ne csak ünnepi alkalmakkor munkálkodjunk rajta!

(1986)

(Fazekas József fordítása)

RUDOLF CHMEL

NEW RELATIONSHIPS – OLD PROBLEMS?

The study gives a survey on theoretical and methodological issues of the research of Slovak-Hungarian literature relationships. The author states that while in the historical Hungary these relationships were asymmetric (the Hungarian literature was in dominant position), Slovakia between the two world wars the Slovak literature did not show appropriate invitation of Hungarian literature. After 1945 both, the academic, and the university-degree Slovak-Hungarian comparative literature research was very neglected, and the situation is still not ideal. The author, leaning on Péter Rákos, considering the axiologic aspects of comparative literature research, stresses the necessity of research of the three literatures - Slovak-Czech-Hungarian literature relationships.